

YURIY DREBOT* – LUBLIN

[Recenzja]: Paweł Przybylski, *Rola duchowieństwa greckokatolickiego w kształtowaniu się opcji narodowych wśród Łemków w latach 1918-1947*, Wydawnictwo Mado, Toruń 2006, ss. 294, ISSN 978-83-8988-659-0

Zmiany społeczno-polityczne po 1989 roku spowodowały możliwość prowadzenia badań nad zagadnieniami, które dotychczas były zakazane przez władze. Jednym z takich tematów jest kwestia Łemkowszczyzny. Problematyką tą zajął się Paweł Przybylski, wykładowca Studium Wojskowego Akademii Morskiej w Gdyni. W kręgu zainteresowań autora od wielu lat pozostaje historia stosunków narodowościowych II Rzeczypospolitej. Dodatkowo domeną jego badań są dzieje polskiej Marynarki Wojennej.

Ramy chronologiczne oraz merytoryczne książki *Rola duchowieństwa greckokatolickiego w kształtowaniu się opcji narodowych wśród Łemków w latach 1918-1947* są czytelne i nie budzą żadnych wątpliwości. Obejmują lata 1918-1947, chociaż opisywane są też wydarzenia sprzed roku 1918, a w zakończeniu podawane są informacje o dalszych losach Łemków i duchowieństwa greckokatolickiego po 1947 roku. Celem publikacji, który postawił sobie autor, jest analiza historycznych uwarunkowań zjawiska dualizmu narodowego Łemków oraz przedstawienie tego konfliktu¹.

* Yuriy Drebot – mgr historii, doktorant w Instytucie Historii, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

e-mail: yurkodrebot@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-9178-9729>

¹ Z najnowszych publikacji naukowych dotyczących społeczności Łemków i stosunków polsko-ukraińskich w czasie II wojny światowej należy wymienić: J. Pisuliński, *Przesiedlenie ludności ukraińskiej z Polski do USRR w latach 1944-1947*, Rzeszów 2009; Г. Щерб, *Розквіт і трагедія Лемківщини*, Львів 2011; В. В'ятрович, *Друга польсько-українська війна. 1942-1947*, Київ 2011; *Łemkowie*, red. B. Machul-Telus, Warszawa 2013; G. Motyka, *Od rzezi wołyńskiej do akcji „Wisła”*: *Konflikt polsko-ukraiński 1943-1947*, Kraków 2014; M. Koprowski, *Łemkowie: losy zaginionego narodu*, Zakrzewo 2016; С. Липовецький, *Меч „Щербець” та Українські ворота: українсько-польські взаємини від поділів Речі Посполитої й до сьогодні*, Київ 2018; Р. Кабачій, *Вигнані на стени. Депортація українців із Польщі на південь України в 1944-1946 роках*, Київ 2019;

Prezentowana książka została oparta na rozległej kwerendzie archiwalnej. Autor wykonał ją w Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Archiwum Państwowym w Krakowie oraz Archiwum Państwowym w Przemyśle. Historyk skorzystał również z wydawnictw źródłowych, edytowanych przez Romana Droзда², Igora Hałagidę³, Eugeniusza Misiła⁴, dotyczących Ukraińców w Polsce. Sięgał także do czasopism i biuletynów wydawanych we Lwowie, Warszawie, Sanoku, Gorlicach, takich jak: „Diło”, „Nasz Łemko”, „Nowa Zoria”, „Rzeczpospolita”, „Słowo Polskie”, „Wisti Apostolskoji Administraciji Łemkiwsczyny”, „Gazeta Gorlicka”, „Nasze Słowo”, „Przegląd”, „Watra”. Skorzystał również ze wspomnień i relacji, m.in. Jarosława Zwolińskiego⁵, Jarosława Mereny⁶, Stepana Dziubyny⁷. Autor wykonał niezwykle drobiazgową i czasochłonną kwerendę, która zaowocowała solidną bazą bibliograficzną. Pomiął jednak Centralne Archiwum Państwowe we Lwowie, gdzie znajdują się zbiory dotyczące wykorzystanych przez niego czasopism „Nasz Łemko” oraz „Nowa Zoria”, a także zespół Metropolity Lwowskiego Andrzeja Szeptyckiego, gdzie przechowywane są materiały dotyczące Łemkowszczyzny, w tym korespondencja hierarchy z ówczesnym biskupem przemyskim Jozafatem Kocyłowskim.

Książka składa się ze wstępu, pięciu rozdziałów oraz zakończenia, zaopatrzona jest także w bibliografię, wykaz skrótów, wykaz tabel i wykresów, indeks nazwisk oraz załączniki, zawierające mapy, tabele i schematy, listy i pisma, wykazy nazwisk.

We wstępie autor krótko wprowadza w historię Łemków, zaznaczając, że zaczęła się ona blisko 1000 lat temu. Szkoda, że nie ukazał, jak Podkarpacie trafiło pod rusko-prawosławny wpływ. Należało przedstawić rok 981 oraz cytat z latopisu *Powieści minionych lat* o wyprawie Włodzimierza Wielkiego „na Lachów”, a także rok 988 – przyjęcie chrztu przez Ruś Kijowską w obrządku bizantyjskim (wschodnim), będącym od roku 1054 Cerkwią prawosławną. Łemkowie byli wierni Cerkwi prawosławnej aż do 1691 roku, gdy biskup przemyski Innocenty Winnicki przystąpił do unii brzeskiej (1596). Autor nie ukazał, że pomiędzy zawarciem unii a wprowadzeniem jej w życie w eparchii przemyskiej minęło prawie 100 lat. Szkoda, że nie wspomniał o powodach wycofania się biskupa przemyskiego Mi-

A. Wilk, *Łemkowie: między integracją a rozproszeniem (1918-1989)*, Warszawa 2019; *Międzynarodowe aspekty akcji „Wisła”*, red. G. Motyka, T. Stryjek, M. Zajączkowski, Warszawa 2020; P. Дрозд, *Вигнали і забрали: позбавлення українців їхньої малої батьківщини в комуністичній Польщі*, Івано-Франківськ 2020; П. Кралуок, *Українці і поляки: 1000 років (не) порозуміння*, Харків 2021.

² R. Drozd, I. Hałagida, *Ukraińcy w Polsce 1944-1989. Walka o tożsamość (Dokumenty i materiały)*, Warszawa 1999; R. Drozd, *Ukraińska Powstańcza Armia*, Warszawa 1999.

³ I. Hałagida, *Ukraińcy na zachodnich i północnych ziemiach Polski 1947-1957*, Wrocław 1997.

⁴ E. Misiło, *Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USRR 1944-1945. Dokumenty 1946*, t. 2, Warszawa 1999; tenże, *Akcja „Wisła”: dokumenty*, Warszawa 1993.

⁵ J. Zwoliński, *Łemkowie w obronie własnej. Zdarzenia, fakty, tragedie. Wspomnienia z Podkarpacia*, Koszalin 1996; tenże, *Rapsodia dla Łemków*, Koszalin 1994.

⁶ J. Merena, J. Zwoliński, *Na Łemkowszczyźnie. Florynka (nasze село)*, Koszalin 1999.

⁷ S. Dziubyna, *I sverdy dilo ruk naszych*, Warszawa 1995.

chała Kopysteńskiego z porozumienia unijnego. Autor słusznie pisze, że dopiero w połowie XIX wieku etnografowie wyodrębnili kulturę łemkowską⁸.

Historyk twierdzi, że ukraińskość zrodziła się wskutek wydarzeń Wiosny Ludów, a umocniła w końcu XIX wieku. Jednak niektórzy badacze wskazują na początki narodzin identyfikacji ukraińskiej w czasach kozackich, a nawet Rusi Kijowskiej. Idea ukraińskości propagowała jedność wszystkich Rusinów Galicji Wschodniej, w tym Łemków. Jedną z kluczowych ról w kształtowaniu się świadomości ukraińskiej odegrała Cerkiew greckokatolicka. Autor skupił się na powstałym w czasach I wojny światowej konflikcie ukraińsko-łemkowskim: Ukraińców wspierały Austro-Węgry, a niechętnych wobec ukrainizacji Łemków – Rosja. Konflikt ten trwał przez cały okres międzywojenny oraz II wojny światowej. W powojennej Polsce, poprzez operację „Wisła”, przesiedlono Łemków i Ukraińców do północnej oraz zachodniej części kraju. Władze komunistyczne podjęły też starania, aby narody te uległy asymilacji ze społecznością polską. Zakazywano również badań naukowych związanych z mniejszościami narodowymi w kraju⁹. Wspomniane działania zakończyły się niepowodzeniem, a Łemkowie zachowali swoją tożsamość, którą po zmianach polityczno-społecznych 1989 roku na nowo mogli swobodnie pielęgnować.

W pierwszym rozdziale autor szczegółowo informuje o granicach etnograficznych i zaludnieniu Łemkowszczyzny. Akcentuje, że wcześniej Łemków nazywano Rusinami (historyczna nazwa plemion wschodniosłowiańskich), którzy dali początek Ukraińcom, Białorusinom i Rosjanom. Należałoby tutaj, moim zdaniem, rozszerzyć omówienie tej kwestii. Aktualnie w polityce rosyjskiej wykorzystywany jest bowiem ten argument w celu propagowania idei „sławjanskocho jedinstwa w russkom mirie” oraz zjednoczenia ukraińsko-rosyjsko-białoruskiego „w moskiewskim prawosławiu”. W związku z tym współcześni badacze coraz częściej sięgają do innych teorii pochodzenia narodu rosyjskiego, których autor jednak nie ukazał, np. słowianizacji plemion ugrofińskich, fińsko-turkuskiego pochodzenia, fińsko-słowiańskiego pochodzenia, słowiano-fińsko-turkuskiego pochodzenia oraz multietniczności Rosjan. Autor wspomina również o Bojkach i Hucułach, którzy chociaż posiadają specyficzne tradycje, jednak w większości uważają się za część narodu ukraińskiego. Wiele miejsca P. Przybylski poświęcił wnikliwej analizie geograficznego zasięgu określenia „Łemko”, m.in. zaznaczając, że nie przyjęło się ono wśród Rusinów słowackich, więc za ziemię łemkowską należy uważać jedynie polską część Beskidów, z czym znowu nie zgadza się wielu ukraińskich badaczy (m.in. ks. Bogdan Prach, rektor Ukraińskiego Katolickiego Uniwersytetu, pochodzący z Łemkowszczyzny). Autor słusznie napisał, że kwestia pochodzenia Łemków pozostaje sporna pomiędzy polskimi a ukraińskimi uczonymi. Według polskich badaczy Łemkowie są potomkami wołoskich pasterzy i ruskich osadników, którzy począwszy od XIV wieku, zaczęli wypierać z Beskidów słaby element polski¹⁰. Natomiast według ukraińskich badaczy Łemkowie

⁸ Zob. *Łemkowie i łemkoznawstwo w Polsce*, t. V, Kraków 1997, s. 31.

⁹ Książka *Droga do nikąd* autorstwa A. Szcześniaka i W. Szoty, wydana w 1973 roku przez Ministerstwo Obrony Narodowej, została wycofana z księgarń.

¹⁰ J. Czajkowski, *Studia nad Łemkowszczyzną*, Sanok 1999.

wywodzą się od wschodniosłowiańskich plemion Białych Chorwatów, którzy mieszkali w Karpatach już od VII wieku i zostali przyłączeni do Rusi Kijowskiej w 992 roku. Trzecia wersja głosi, że – powstałe na styku Rusi Kijowskiej i Wielkich Moraw – Księstwo Białych Chorwatów dało początek odrębnemu narodowi Rusinów Karpackich¹¹. We wsi Stilsko (powiat Mikołajów, obwód lwowski) jest zabytek – prawdopodobny białochorwacki gród z VII wieku, o którym autor, pisząc o kwestii Białych Chorwatów, nie wspomniał. Analizując XX wiek, P. Przybylski zaznaczył, że polsko-sowiecką akcję ekspatriacyjną oraz akcję wysiedleńczą „Wisła” poprzedziła wymiana niemiecko-ukraińska w roku 1939 (umowa między III Rzeszą oraz ZSRR), w wyniku której 11 000 Ukraińców wyjechało do Związku Sowieckiego, z czego część powróciła na Łemkowszczyznę. Rozdział kończy się wykazem wydarzeń z przełomu XIX i XX wieku dotyczących kwestii rozwoju idei ukraińskiej, orientacji narodowych Łemków oraz roli w tych procesach duchowieństwa greckokatolickiego.

Drugi rozdział poświęcony jest działalności narodowej duchowieństwa greckokatolickiego w latach 1918-1931. W 1918 roku Łemkowszczyzna bardzo mocno podzieliła się na proukraińską Łemkowszczyznę Wschodnią z centrum w Sanoku oraz staroruską Łemkowszczyznę Zachodnią. W dniu 4 listopada 1918 roku w Wisłoku Niżnym powołano Ukraińską Powiatową Radę Narodową Zachodnioukraińskiej Republiki Ludowej (ZURL) z ks. Pantelejmonem Szpyłką z Wisłoka Wielkiego na czele, oraz Republikę Wschodnio-Łemkowską (zwaną Komańczańską). Po zajęciu Sanoka przez oddziały polskie jej siedziba znajdowała się w Wisłoku Wielkim, a nie Komańczy, jak stwierdza autor. Jedną z najważniejszych decyzji Rady było wprowadzenie języka ukraińskiego do szkół oraz stworzenie oddziałów wojskowych. W dniu 23 stycznia 1919 roku wojsko polskie zajęło Wisłok Wielki, a rankiem 24 stycznia 1919 roku Komańczę, co stanowiło kres istnienia Republiki Wschodnio-Łemkowskiej. W lutym 1919 roku w południowo-wschodniej części Łemkowszczyzny podejmowane były próby powołania wojskowych oddziałów ukraińskich, które kończyły się fiaskiem z inicjatywy samych Łemków, w obawie przed kolejnymi pacyfikacjami ze strony polskiej¹². Należy również zwrócić uwagę, że autor używa frazy „Republika Łemkowska”, chociaż trafniejsza byłaby nazwa Republika Wschodnio-Łemkowska, w odróżnieniu od utworzonej w dniu 5 grudnia 1918 roku na Łemkowszczyźnie Zachodniej Republiki Zachodnio-Łemkowskiej, zwanej też Floryńską (od nazwy wsi). Republika ta, stworzona przez prawosławnych moskalofili, popierała połączenie z Rosją i występowała przeciwko jedności z ZURL czy też z Republiką Wschodnio-Łemkowską. Funkcję prezydenta pełnił Jarosław Kaczmaryk. Dopóki manifestowała pozycje antyukraińskie, wprowadzając zamiast języka ukraińskiego język „ruski”, korzystała z neutralności ze strony polskiej. Jednak kiedy przywódcy zauważyli, że niemożliwe jest połączenie z Rosją, zdecydowali o akcesie do Czechosłowacji. W dniu 12 marca 1920 roku oddziały polskie zajęły Republikę, a przywódców aresztowały i postawiły przed

¹¹ E. Michna, *Łemkowie. Grupa etniczna, czy naród?*, Kraków 1995.

¹² B. Horbał, *Działalność polityczna Łemków na Łemkowszczyźnie 1918-1921*, Wrocław 1997, s. 126-130.

sądem¹³. Opisując sytuację polityczną na Łemkowszczyźnie w następnych latach, autor słusznie wskazuje na wzrost nastrojów niepodległościowych wśród Ukraińców oraz rozwój ruchu moskalofili w Galicji, wspieranego przez polski rząd jako przeciwwaga dla ruchu ukraińskiego. W listopadzie 1926 roku, jak zaznacza P. Przybylski, Łemkowie z obozu „ruskiego” podjęli próbę stworzenia swojej partii oraz ruskiej bursy w Gorlicach. Jednak w wyborach parlamentarnych 1928 roku ponieśli porażkę, choć Ukraińcy zdobyli wówczas 46 mandatów do sejmu i 11 mandatów do senatu, tworząc Ukraińską Reprezentację Parlamentarną, co jeszcze bardziej zaostriżyło relacje polsko-ukraińskie, ponieważ organizował się wtedy ukraiński ruch nacjonalistyczny. Miały wówczas miejsce próby angażowania Łemków do ruchu ukraińskiego. Autor ukazał również napięcie w stosunkach prawosławno-greckokatolickich na Łemkowszczyźnie, zwłaszcza na tle zbliżenia polsko-łemkowskiego (z obozu „ruskiego”) w latach 1930-1931.

W trzecim rozdziale P. Przybylski niezwykle wnikliwie opisał proces formowania Apostolskiej Administracji Łemkowszczyzny. Kwestia ta ma ważne znaczenie w badaniach na temat Łemkowszczyzny, dlatego że jest klasycznym przykładem tego, jak decyzja o charakterze religijnym może stać się akcją polityczną. Autor przedstawił działania rządu polskiego aktywnie współpracującego z Łemkami obozu „ruskiego”, uznającymi się za odrębny naród. Niestety mało uwagi poświęcił schizmie tyławskiej (1926-1932), w wyniku której około 40 wsi oraz 17-19 000 wiernych przeszło z grekokatolicyzmu na prawosławie. W 1928 roku nowo utworzone parafie prawosławne otrzymały rejestrację w Ministerstwie Wyznań i Oświecenia Publicznego. W 1929 roku z inicjatywy metropolity Dionizego Waledyńskiego z polskiej Cerkwi prawosławnej założono halicką misję prawosławną dla Łemków, a w 1932 roku został stworzony odrębny samodzielny Komitet Łemkowski (podzielony później na Zachodni i Wschodni). Intrygujący jest fakt, że parafie prawosławne współpracowały z księżmi Cerkwi grekokatolickiej o poglądach moskalofilskich. Inicjatywy oraz pomysły stworzenia odrębnej jednostki kościelnej (które odzwierciedlały się w powstałym w 1933 roku w Sanoku stowarzyszeniu Sojusz-Łemko) zakończyły się podpisaniem przez Stolicę Apostolską oraz polski rząd 9 lutego 1934 roku konwencji, zgodnie z którą od 10 lutego tego roku powstała na terenie eparchii przemyskiej Apostolska Administracja Łemkowszczyzny, bez konsultacji z abp. A. Szeptyckim i bp. J. Kocyłowskim. Administracja obejmowała 9 dekanatów eparchii przemyskiej. Siedzibą pierwszego administratora ks. Wasyla Maściucha był Rymanów k. Krosna. Hierarcha zabronił wykonywania ukraińskich pieśni religijnych, dekorowania cerkwi symboliką ukraińską oraz sprawowania liturgii w języku ukraińskim. Wierni nazywani byli katolikami obrządku ruskiego. Powstanie Apostolskiej Administracji Łemkowszczyzny miało zapobiec masowemu przejściu grekokatolików na prawosławie. Nie zgadzają się z tym podejściem zwolennicy wersji, m.in. autor recenzowanej książki, że Administracja, mimo formalnego podporządkowania Stolicy Apostolskiej, wykorzystywana była w polityce wewnętrznej Polski w celu izolacji Łemkowszczyzny od wpływów Kościoła grekokatolickiego. Jako dowód przytaczany jest fakt, że do Administracji włączono

¹³ Tamże, s. 43-44.

dekanat, gdzie większość parafii nie była łemkowska (np. bukowski), a poza nią pozostawał dekanat łupkowski z 13 000 grekokatolików (s. 78-79).

Pierwsza część rozdziału wzbudza duże wątpliwości. Autor, widząc antagonizm ukraińsko-łemkowskoruski (jako jedną z przyczyn powstania Administracji), w upamiętnianiu ofiar obozu austro-węgierskiego w Talerhofie zapomniał wspomnieć, że oprócz moskalofili więźniami tego obozu internowania byli również patrioci ukraińscy, np. dr Wasyl Makowski, działacz ZURL. Autor nie uściślił również, że zjazd „Ukraińska młodzież Chrystusowi”, który miał miejsce w dniach 6-7 maja 1933 roku we Lwowie, był organizowany z okazji 1900-lecia śmierci i zmartwychwstania Jezusa Chrystusa oraz odbywał się w ramach Akcji Katolickiej, ogólnopolskiej organizacji działającej głównie w Kościele rzymskokatolickim. Wspomniany zjazd, który według P. Przybylskiego był początkiem wzmocnienia działalności narodowej ukraińskich księży, nie był jednak poparty przez Organizację Ukraińskich Nacjonalistów (OUN). Chociaż autor szczegółowo opisał wspomniane zagadnienia, dociekliwy czytelnik odczuje jednak niedosyt, co daje nadzieję na dalsze szerokie badania i opracowania w tym zakresie.

Czwarty rozdział traktuje o okupacji niemieckiej Łemkowszczyzny podczas II wojny światowej. Autor słusznie rozpoczyna go od omówienia wpływu polityki narodowościowej II RP na stosunki polsko-ukraińsko-łemkowskie w przededniu wybuchu wojny, sięgając jednak do czasów po roku 1918, przedstawiając w szczególności sojusz Piłsudski-Petlura i podpisanie przez stronę polską układu pokojowego z republikami sowieckimi – Rosyjską i Ukraińską w 1921 roku, co pogrzebało nadzieje na trwałe ułożenie stosunków polsko-ukraińskich i federację Polski z Ukrainą. Autor wspomina pacyfikację wsi ukraińskich w 1930 roku jako odpowiedź polskich władz na akcje sabotażowe nacjonalistów ukraińskich oraz pisze o próbach ułożenia przyjaznych stosunków z Ukraińcami w województwie wołyńskim. Jednak należałoby wyodrębnić podrozdział dotyczący obozu w Berezie Kartuskiej. Podobnie też brakuje informacji o wkładzie oddziałów ukraińskich w obronę Zamościa przed bolszewikami w 1920 roku. Autor opisuje również dokładnie krótkotrwałą współpracę polsko-łemkowską w latach 1936-1937, która miała charakter próby polonizacji Łemków, do czego odnosi się bardzo krytycznie. Współpracę z Ukraińcami podjęli również Niemcy, jako element swojej polityki antypolskiej, i w roku 1937 doszło do zawarcia układu o ścisłej współpracy wywiadu Abwehry z OUN. Podczas wojny obronnej we wrześniu 1939 roku starcia polsko-ukraińskie miały miejsce w każdym powiecie Galicji Wschodniej, w czym oprócz nacjonalistów ukraińskich uczestniczyli również komuniści. Należałoby w tym miejscu, moim zdaniem, powołać się na pamiętniki dotyczące wspomnianych wyżej wydarzeń, opublikowane w Polsce i na Ukrainie. Po ustaleniu granicy niemiecko-sowieckiej na rzece San bp J. Kocyłowski dokonał podziału eparchii przemyskiej na dwie części. Administracja Apostolska Łemkowszczyzny znalazła się pod okupacją niemiecką. Strona ukraińska wysunęła szereg żądań w stosunku do władz niemieckich, jednak tylko część z nich, zgodna z polityką okupanta została spełniona, m.in. rozwój szkolnictwa ukraińskiego. Wiosną 1941 roku Ukraińcy zaczęli wymagać od Niemiec wydzielenia terytorium na linii Dukla-Przeworsk oraz wysiedlenia stamtąd Polaków. Aresztowano wówczas Łemków z obozu

„ruskiego” oraz przychylnych komunizmowi. Jednak Niemcy nie mieli zamiaru realizować planu utworzenia przez Ukraińców swojego państwa i po proklamacji we Lwowie 30 czerwca 1941 roku powstania Ukrainy rozpoczęły masowe aresztowania. Autor nie przedstawił szczegółowo aktu proklamacji oraz nie skorzystał z dokumentów, które są dostępne w wersji cyfrowej. Opisał stanowisko Cerkwi greckokatolickiej wobec polityki III Rzeszy. Stwierdził, że Przemyśl i wschodnia część Łemkowszczyzny były w tym czasie „kolebką ukraińskiej myśli narodowej”, a w Administracji Apostolskiej Łemkowszczyzny walczono z ukrainizacją, która nasiliła się wraz z powstawaniem nowych placówek zakonnych. Administrator ks. Aleksander Malinowski (1941-1946, mianowany zdaniem autora ze względów politycznych przez nuncjusza w Berlinie abp. Cesarego Orseniego) objął funkcję po rezygnacji poprzednika ks. J. Medweckiego. Zmienił on oblicze Cerkwii z łemkowskoruskiej na ukraińską, językiem wewnętrznym został ukraiński, a w korespondencji z władzami świeckimi używano niemieckiego. Arcybiskup A. Szeptycki widział w III Rzeszy szansę na powstanie państwa ukraińskiego, a bp J. Kocyłowski uczestniczył 10 lipca 1941 roku w wiecu z okazji zajęcia Przemyśla przez wojska niemieckie i odprawił 4 lipca 1943 roku w Przemyśle nabożeństwo dla ukraińskich ochotników 14. Dywizji SS „Galizien”. Z czasem abp A. Szeptycki zawiódł się na polityce Niemiec i w liście do papieża z sierpnia 1943 roku przyznał się, że popełnił omyłkę w ocenie III Rzeszy. Cytując pamiętniki, autor zaznacza, że Niemcy naciskali na duchowieństwo greckokatolickie, m.in. z Administracji Apostolskiej Łemkowszczyzny, aby wstępowało do 14. Dywizji Strzeleckiej SS „Galizien” (s. 156-157). Wiosną 1944 roku ks. A. Malinowski przeniósł do Krynicy tymczasową siedzibę kurii Administracji w związku ze zbliżającym się frontem. Porządku pilnowała najpierw polska policja granatowa, zamieniona wkrótce na ukraińską i niemiecką. Podobnie jak inni funkcjonariusze Roman Hrobelski pseud. Brodycz, późniejszy dowódca pododdziału Ukraińskiej Powstańczej Armii (UPA), podczas służby pomagał Polakom przemycać podziemną prasę. Autor słusznie zaznaczył, że doszło wówczas do wzrostu liczebności ugrupowań lewicowych współpracujących z polskimi komunistami. Pierwszy komitet Polskiej Partii Robotniczej na Podkarpaciu powstał w kwietniu 1942 roku we wsi Kłopotnica na Łemkowszczyźnie, a jej sekretarzem został Łemko Stefan Pejko, u którego, jak podaje autor, podczas okupacji ukrywał się Władysław Gomułka. Na niwie tej współpracy został powołany Łemkowski Komitet Antyhitlerowskiego Ruchu Oporu, a w czerwcu 1941 roku – pierwszy łemkowski oddział partyzancki Borci za svobodu, który do 25 stycznia 1945 roku, współpracując z sowiecką partyzantką i z polskim podziemiem, bronił Łemkowszczyzny przed konfliktami narodowościowymi¹⁴. Mimo prób polityki polonizacji Łemków w końcu lat 30. XX wieku Łemkowie zajmowali wobec Polaków postawę pojednawczą. Należy wspomnieć, że w rozdziale autor prawie nie wspomina o innych narodowościach oraz wyznaniach obecnych na Łemkowszczyźnie.

Ostatni, piąty rozdział *Łemkowszczyzna i Kościół greckokatolicki w latach 1944-1947* autor rozpoczyna od omówienia wyzwolenia Łemkowszczyzny (s. 168-170).

¹⁴ Zwoliński, *Łemkowie w obronie własnej*, s. 48.

Poświęcił tej kwestii tylko dwie strony, a według mnie należałoby bardziej szczegółowo opisać to zagadnienie. Wschodnia Łemkowszczyzna została wyzwolona w trakcie operacji dukielsko-preszowskiej, która miała miejsce od 8 września do 6 października 1944 roku. Tymczasem Łemkowszczyzna Zachodnia została zajęta przez Armię Czerwoną 19 stycznia 1945 roku. Na przełomie stycznia i lutego 1945 roku został utworzony Włościańsko-Robotniczy Komitet Łemkowszczyzny, współpracujący z Polską Partią Robotniczą i opierający na niej swoje struktury. Rozpoczęto agitację w celu wstąpienia Łemków do Armii Czerwonej. Dalej autor zwraca uwagę na umowę pomiędzy Polskim Komitetem Wyzwolenia Narodowego a rządem Ukraińskiej SRR o dobrowolnej ewakuacji Ukraińców, Rosjan, Białorusinów i Rusinów do USSR (s. 171-184). Natomiast OUN-UPA agitowała z dużym sukcesem za nieopuszczaniem rodzinnej ziemi¹⁵. Ponieważ dobrowolna akcja przesiedleńcza nie przyniosła pożądanych skutków, zdecydowano o przymusowej ekspatriacji. W dniu 25 września 1945 roku wyznaczono Łemkom 14 dni na opuszczenie obszaru przygranicznego. W przypadku niewykonania tej decyzji grożono usunięciem „w trybie przymusowym”. Spowodowało to zbliżenie Łemków do sprawy ukraińskiej i do OUN-UPA, w której widzieli jedynego sprzymierzeńca. W ramach akcji OUN-UPA doszło do ataków na komisje przesiedleńcze, niszczenie mostów i torów kolejowych, palenie opuszczonych wsi ukraińskich oraz akcji odwetowych na polskich mieszkańcach. Wspomniane działania były największym błędem, bo odtąd Polacy widzieli w Ukraińcach większe zagrożenie niż we władzach komunistycznych, które z kolei zyskiwały silny argument za przymusowym wysiedleniem Ukraińców. Zostały wówczas sformowane dywizje piechoty Wojska Polskiego, z których część składała się z mieszkańców Wołynia chcących pomścić swoich krewnych zamordowanych przez OUN-UPA w czasie tzw. rzezi wołyńskiej w 1943 roku¹⁶. Spowodowało to nadużycia w akcjach pacyfikacyjnych, np. 25 stycznia 1946 roku we wsi Zawadka Morochowska w okrutny sposób zostało zamordowanych kilkudziesięciu mieszkańców, podejrzanych o sprzyjanie UPA.

W dniu 26 kwietnia 1946 roku władze państwowe wydały rozkaz wysiedlenia do 15 czerwca 1946 roku pozostałych jeszcze na terenie Polski rodzin ukraińskich (100-500 rodzin dziennie na dywizję). Autor stara się udowodnić, że w głównej mierze inspiratorem przymusowych wysiedleń Łemków do USSR była strona sowiecka. Powołuje się w tym celu na pismo Głównego Przedstawiciela Rządu RP do spraw Ewakuacji Ludności Ukraińskiej z Polski Józefa Bednarza do wiceministra administracji publicznej o pozostawienie Łemków w gminie Komańcza (choć wcześniej głosił przeciwną opinię¹⁷) oraz na zalecenie wicepremiera Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej W. Gomułki o zaprzestaniu przymusowego przesiedlania Łemków. W wyniku wysiedleń pod koniec 1946 roku na terenie Łemkowszczyzny pozostało ok. 35 000 Łemków.

W kolejnej części rozdziału autor opisuje likwidację struktur Cerkwi greckokatolickiej (s. 184-192). Pod koniec 1944 roku w Moskwie przygotowano plan

¹⁵ Misiło, *Akcja „Wisła”*, s. 15.

¹⁶ Tamże.

¹⁷ R. Drozd, *Polityka władz wobec ludności ukraińskiej w Polsce 1944-1989*, Warszawa 2001, s. 50.

rozbitcia Cerkwi poprzez zorganizowanie w niej grupy inicjatywnej, która miała doprowadzić do zerwania unii z Rzymem oraz połączenie z Cerkwią prawosławną. Jednak autor nie podaje, że przywódcą tej grupy był ks. Gabriel Kostelnik, kiedyś prawa ręka abp. A. Szeptyckiego. W Centralnym Archiwum Państwowym we Lwowie, w zespole A. Szeptyckiego, znajduje się korespondencja ks. G. Kostelnika z hierarchą. W wyniku zastraszania i aresztowań biskupów doprowadzono do zwołania 8 marca 1946 roku „synodu” lwowskiego, podczas którego doszło do samolikwidacji Cerkwi grekokatolickiej, zerwania unii brzeskiej i zjednoczenia z Cerkwią prawosławną. Część duchownych przeszła na prawosławie, inni działali w podziemiu do roku 1989, a niektórzy zrezygnowali z kapłaństwa. Wspomniany „synod” odbył się w niezwykle symbolicznym miejscu: w katedrze grekokatolickiej pw. św. Jura. Autor wspomina o dwukrotnym aresztowaniu bpa J. Kocyłowskiego za odmowę współpracy z władzami komunistycznymi: pierwszy raz w Rzeszowie (wrzesień 1945 – styczeń 1946), drugi – 25 czerwca 1946 roku, kiedy wywieziono go do Związku Sowieckiego, gdzie zmarł 17 listopada 1947 roku w obozie karnym Czapajewka k. Kijowa jako „zdrajca narodu ukraińskiego”, „sojusznik hitlerowców” oraz „szpieg Watykanu”. Również biskup pomocniczy Grzegorz Łakota został aresztowany i wywieziony do ZSRR, gdzie zmarł 12 listopada 1950 roku w obozie Abeż w republice Komi (Rosja). Hierarchowie zostali beatyfikowani przez Jana Pawła II w dniu 27 czerwca 2001 roku we Lwowie, o czym autor nie wspomniał, mimo że książka ukazała się kilka lat po tym wydarzeniu. W październiku 2015 roku obydwaj biskupi zostali pośmiertnie rehabilitowani.

Podsumowując, autor zaznacza, że deportacji uniknęli tylko nieliczni Łemkowie i Ukraińcy. Administrator apostolski Łemkowszczyzny ks. A. Malinowski uciekł do strefy kontrolowanej przez Amerykanów. Większość księży grekokatolickich orientacji „ruskiej” pozostała w Polsce, gdzie podjęła pracę duszpasterską w parafiach rzymskokatolickich. Księża grekokatolickiej orientacji ukraińskiej również znaleźli schronienie w Kościele łacińskim, ale dopiero po akcji „Wisła” (1947). Dnia 10 grudnia 1946 roku papież Pius XII mianował kard. Augusta Hlonda, prymasa Polski, specjalnym delegatem Stolicy Apostolskiej dla obrządków wschodnich w Polsce. Ponieważ liczba wysiedlonych do Związku Sowieckiego w latach 1944-1946 była niższa, niż zakładały to władze, zdecydowano o kontynuowaniu deportacji pod kryptonimem „Wisła” (pierwotnie „Wschód” na wzór akcji „Zachód”, w której z zachodniej Ukrainy w głąb Rosji wywieziono ok. 76 000 osób), mającej na celu osiedlenie Ukraińców i Łemków w północnych i zachodnich powiatach Polski (s. 192-206). Akcja „Wisła” rozpoczęła się 28 kwietnia 1947 roku o godz. 4 i była podzielona na trzy etapy według powiatów. Nie wolno było osiedlać się na przestrzeni mniej niż 50 km od granicy, 30 km od morza i miast wojewódzkich, 10 km od zachodniej granicy Polski¹⁸. Ogólnie w ramach akcji „Wisła”, konstatuje autor, wysiedlono 30 000-35 000 Łemków. Głównymi celami przesiedleń była asymilacja w środowisku polskim oraz usunięcie z życia publicznego Cerkwi grekokatolickiej. Zaostrzono wówczas represje wobec członków i sympatyków

¹⁸ Drozd, *Polityka władz wobec ludności ukraińskiej*, s. 72.

UPA¹⁹. W dniu 23 kwietnia 1947 roku otwarto podobóz dla Ukraińców w Centralnym Obozie Pracy Jaworzno, gdzie więziono podejrzanych o współpracę z UPA. Większość przetrzymywanych została zwolniona do lutego 1948 roku, a sam podobóz został zlikwidowany 8 stycznia 1949 roku. Skoro autor poruszył temat obozu Jaworzno, należałoby napisać więcej o warunkach życia więźniów itp. Księża grekokatolicy działali w podziemiu m.in. w Przemyślu, Sanoku i Jarosławiu czy też na Ziemiach Odzyskanych. Część duchownych przechodziła na obrządek łaciński albo porzucała posługę duszpasterską. Bazylianie w Warszawie, będąc birtualistami, sprawowali liturgię w obrządku grekokatolickim. Podobnie też odprawiał nabożeństwa wikariusz generalny eparchii przemyskiej ks. Bazyli Hrynyk od 1950 roku, po uzyskaniu przywileju birtualizmu. W rozdziale autor umieścił tabelę powiatów oraz liczby przesiedlonych w latach 1944-1946 i w ramach akcji „Wisła” oraz liczbę represjonowanych za działalność lub sprzyjanie UPA.

Recenzowana książka autorstwa P. Przybylskiego stanowi interesujące studium o historii Łemkowszczyzny. Po jej lekturze odnosi się wrażenie, że autor największą sympatią darzy Łemków z obozu „ruskiego”, widząc problem w rosnącej tożsamości narodowej wśród Ukraińców z Galicji i Łemków-Ukraińców oraz „prześladowaniach lojalnego do Polski elementu”, nieważne, że orientacji prorosyjskiej. Poczynione w recenzji uwagi nie przysłaniają pozytywnej oceny książki. Praca zawiera wiele szczegółowych i cennych informacji poszerzających wiedzę czytelników na temat dualizmu łemkowskiego. Prezentuje całokształt polskiej polityki wobec działań Ukraińców i Łemków. Stanowi udane oraz wartościowe kompendium o stanowisku Cerkwi grekokatolickiej w odniesieniu do różnych spraw społeczno-politycznych na Łemkowszczyźnie. Publikacja zmusza do pytań i głębszej refleksji nad kwestią deportacji Ukraińców i Łemków z ziemi ojczystej. Jest to inspirująca lektura, a jej niewątpliwą zaletą jest również to, że może po nią sięgnąć zarówno profesjonalista zajmujący się historią, jak i szersze grono czytelników.

Słowa kluczowe: Łemkowie; Łemkowszczyzna; Galicja; akcja „Wisła”; grekokatolicy

BIBLIOGRAFIA / REFERENCES

- Czajkowski Jerzy, *Studia nad Łemkowszczyzną*, Sanok 1999.
Drozd Roman, *Polityka władz wobec ludności ukraińskiej w Polsce 1944-1989*, Warszawa 2001.
Drozd Roman, *Ukraińska Powstańcza Armia*, Warszawa 1999.
Дрозд Роман, *Вигнали і забрали: позбавлення українців їхньої малої батьківщини в комуністичній Польщі*, Івано-Франківськ 2020.
Drozd Roman, Hałagida Igor, *Ukraińcy w Polsce 1944-1989. Walka o tożsamość (Dokumenty i materiały)*, Warszawa 1999.
Dziubyna Stepan, *I stverdy dilo ruk naszych*, Warszawa 1995.

¹⁹ Miśło, *Akcja „Wisła”*, s. 30.

- Hałagida Igor, *Ukraińcy na zachodnich i północnych ziemiach Polski 1947-1957*, Wrocław 1997.
- Horbal Bogdan, *Działalność polityczna Łemków na Łemkowszczyźnie 1918-1921*, Wrocław 1997.
- Кабачій Роман, *Вигнані на степи. Депортація українців із Польщі на південь України в 1944-1946 роках*, Київ 2019.
- Korowski Marek A., *Łemkowie: losy zaginionego narodu*, Zakrzewo 2016.
- Кралюк Петро, *Українці і поляки: 1000 років (не) порозуміння*, Харків 2021.
- Липовецький Святослав, *Меч „Щербець” та Українські ворота: україно-польські взаємини від поділів Речі Посполитої й до сьогодні*, Київ 2018.
- Łemkowie*, red. B. Machul-Telus, Warszawa 2013.
- Łemkowie i łemkoznawstwo w Polsce*, t. V, Kraków 1997.
- Merena Jarosław, Zwoliński Jarosław, *Na Łemkowszczyźnie. Florynka (nasze село)*, Koszalin 1999.
- Michna Ewa, *Łemkowie. Grupa etniczna, czy naród?*, Kraków 1995.
- Międzynarodowe aspekty akcji „Wisła”*, red. G. Motyka, T. Stryjek, M. Zajączkowski, Warszawa 2020.
- Misiło Eugeniusz, *Akcja „Wisła”: dokumenty*, Warszawa 1993.
- Misiło Eugeniusz, *Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USRR 1944-1945. Dokumenty 1946*, t. 2, Warszawa 1999.
- Motyka Grzegorz, *Od rzezi wołyńskiej do akcji „Wisła”: Konflikt polsko-ukraiński 1943-1947*, Kraków 2014.
- Pisuliński Jan, *Przesiedlenie ludności ukraińskiej z Polski do USRR w latach 1944-1947*, Rzeszów 2009.
- Щерба Галина, *Розквіт і трагедія Лемківщини*, Львів 2011.
- Szcześniak Antoni, Szota Wiesław, *Droga do nikąd*, Warszawa 1973.
- В’ятрович Володимир, *Друга польсько-українська війна. 1942-1947*, Київ 2011.
- Wilk Anna, *Łemkowie: między integracją a rozproszeniem (1918-1989)*, Warszawa 2019.
- Zwoliński Jarosław, *Łemkowie w obronie własnej. Zdarzenia, fakty, tragedie. Wspomnienia z Podkarpacia*, Koszalin 1996.
- Zwoliński Jarosław, *Rapsodia dla Łemków*, Koszalin 1994.